

КОНСТРУКЦИИ С ДВОЙНО МАРКИРАНЕ НА ОПРЕДЕЛЕНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

КРАСИМИРА ХАДЖИЕВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“

kr_hadjieva@swu.bg

В немалко от езиците по света едни от най-типичните и най-често използваните специфициращи детерминатори (т.е. маркери за определеност) са определителният член и показателното местоимение *този*. Типологично българският също се причислява към тази група езици. Въпросните два детерминатора се конкурират и също така се изключват взаимно и при ситуационен деиксис, и при текстов деиксис, защото изразяват сходна семантика. Това се дължи на факта, че съвременният български определителен член е всъщност старо показателно местоимение. Въпреки забраната за наличие на два семантично сходни детерминатора в рамките на една именна фраза в речта си българите нерядко използват конструкции, включващи и определителния член, и показателното местоимение – т.е. конструкции с двойно маркирана определеност. Анализът показва, че това са специфични, особени случаи, в които детерминаторите не означават кореферентност между непознат и познат обект, а се отнасят към вече известен обект и се включват съвсем преднамерено по преценка на автора на изказването, за да се постигне конкретна комуникативна цел – насочване или привличане на вниманието на събеседника, поставяне на емфаза, изразяване на субективно-емоционално отношение, интензификация на качеството или емоцията.

Ключови думи: специфициращ детерминатор; определителен член; показателно местоимение; двойно маркиране на определеност; комуникативна цел

SOME CASES OF DOUBLE DEFINITENESS IN BULGARIAN

KRASIMIRA HADZHIEVA

SOUTH-WEST UNIVERSITY NEOFIT RILSKI

kr_hadjieva@swu.bg

In many languages worldwide, some of the most typical and frequently used specific determiners (i.e. markers of definiteness) are the definite article and the demonstrative pronoun *this*. Typologically, Bulgarian also falls into this category. These two determiners often compete with and mutually exclude each other in both situational and textual deixis as they convey similar meanings. This overlap arises from the fact that the modern Bulgarian definite article is derived from an old demonstrative pronoun. Despite the pro-

hibition on the co-occurrence of two semantically similar determiners within a single noun phrase, Bulgarians frequently use constructions that include both the definite article and the demonstrative pronoun – referred to as constructions with double-marked definiteness. The analysis reveals that these constructions are specific cases in which the determiners do not indicate coreference between an unfamiliar and a familiar object. Instead, they refer to an already familiar object. The inclusion of both determiners serves a communicative purpose, with speakers deliberately using them to draw the listener's attention, emphasise, provide emotional evaluation or intensify a quality or emotion.

Keywords: specific determiners; definite article; demonstrative pronoun; double definiteness; communicative purpose

Въведение

Обичайният маркер за означаване на определеност на съществителното име в български е определителният член. Много често обаче той се оказва в отношение не само на конкуренция, но и на комплементарна дистрибуция с показателното местоимение *този*, което също може да маркира определеност на съществителното име. Това е типологична особеност, която се открива в немалко други езици, например в английски.

В английски и типологично сходните на него езици за обичайни маркери на определеността се смятат и определителният член, и показателните местоимения, като в лингвистичните изследвания те биват причислявани към групата на т.нар. „детерминатори“ (т.е. определители), и по-конкретно към т.нар. „специфициращи детерминатори“ (или детерминатори за специфична референтност) (вж.. Fay 1990; Quirk 2011).

Детерминаторите се дефинират като специален клас думи, чиято задача е да означават референтността на съществителното име, към което се отнасят (вж. напр. Fay 1990: 56; Lyons 1977: 454–455; Crystal 1985). Известният типолог М. Драйър обръща внимание, че „Понятието „детерминатор“ може да бъде употребявано за назоваването на групи от думи, които се появяват в една съща позиция в именната фраза и взаимно се изключват“ (Dryer 2007).

Детерминаторите биват два вида: т.нар. „специфициращи детерминатори“ (детерминатори за специфична референтност) и т.нар. „обобщаващи детерминатори“ (детерминатори за изразяване на обща референтност). Специфициращият детерминатор насочва към конкретен референт, означен със съществителното име, а обобщаващият детерминатор насочва към цял клас обекти, т.е. там липсва конкретен референт.

Например от английските специфициращи детерминатори най-често използваният е определителният член. Той маркира съществителното име като определено, което означава, че насочва към конкретен, индивидуализиран обект, който обаче е и идентифицируем, т.е. може да бъде разпознат (вж. Fay 1990: 57–59; Quirk 2011: 77). С други думи, определителният член насочва към две семантични характеристики: конкретност и познатост.

Английските специфициращи детерминатори *този/онзи/тези/онези* (*this, that, these, those*) също означават даден обект като определен, или като чле-

нуван с определителен член – назовава се конкретен обект, който наред с това може да бъде и идентифициран, т.е. той е и разпознаваем, познат (отново са налице семантичните характеристики конкретност и познатост) (вж. напр. Fay 1990: 60).

Следователно тези два специфициращи детерминатора (определителният член и показателното местоимение) могат да бъдат типологизирани и като детерминатори за определеност.

В английски е в сила една фундаментална рестрикция: два детерминатора за определеност не могат да бъдат използвани в рамките на една именна фраза, т.е. съществителното име не може да получи повече от един специфициращ детерминатор (вж. напр. Fay 1990: 57–58), защото определителният член и показателното местоимение взаимно се изключват. Което означава, че в английски не съществуват конструкции с двойно маркиране на определеност, срв.:

(1)		
	<i>There was an old deserted house in the village.</i>	→ <i>They bought THE house.</i>
	‘В селото имаше стара изоставена къща.’	→ <i>They bought THAT house.</i>
		→ * <i>They bought THE THAT house.</i>
		→ * <i>They bought THAT THE house.</i>
		‘Те купиха къщата.’

М. Драйър нарочно подчертава, че групата на детерминаторите трябва да бъде специално описвана за всеки език: „[детерминаторите са групи от думи], които могат да бъдат разнообразни в различните езици“ и „Ако граматическият термин „детерминатор“ не се ограничава само до артиклите, редно е за всеки отделен език да бъде очертавана конкретната група на детерминаторите“¹ (Dryer 2007).

В тази връзка може да се отбележи, че групата на българските детерминатори (специфициращи и обобщаващи) все още не е безусловно очертана. Но със сигурност определителният член и показателното местоимение *този* (във всичките му словоформи) се отнасят към специфициращите детерминатори, тъй като и двата маркера за определеност отговарят на типологичната характеристика на своите еквиваленти в редица други езици. Затова и не е неуместно те да бъдат назовавани с тези международно утвърден термин.

Изложение

Българският определителен член и показателното местоимение *този* могат да бъдат квалифицирани като детерминатори за определеност² (или специфициращи детерминатори), защото в детерминираната именна фраза те насочват към обекти, които, от една страна, са **конкретизирани, индивидуализирани (т.е. референтни)**, а от друга страна, са **идентифицирани, познати**.

В „Грамматиката на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология“ се отбелязва, че „функцията на определителния член е да индивидуализира в съзнанието на говорещия назованите с членувани форми обекти от действителността, т.е. да ги превърне в индивидуални понятия [...]. Затова тази функция на определителния член се нарича „индивидуализираща“ (ГСБКЕ 1983а/GSBKE 1983а: 116). Това твърдение повтаря изводите за функцията на определителния член в общотеретичен план – да означава индивидуална, тоест специфична референтност. Наред с това в Грамматиката се акцентира, че с помощта на члена обектите се означават като „известни, познати“ (пак там).

Българското показателно местоимение *този* е деиктична (посочваща) дума, която се употребява при т.нар. „ситуационен деиксис“ и при т.нар. „текстов деиксис“ (Ницолова/Nitsolova 1986: 108–112). Ситуационният деиксис се реализира в обективната действителност (деиксис при виждане и чуване) или в някаква действителност, съществуваща в съзнанието на говорещия (деиксис във въображението). Текстовият деиксис е посочване в рамките на даден текст, когато показателното местоимение отправя към споменат вече обект (при т.нар. „анафора“) или към обект, чието споменаване престои (при т.нар. „катафора“) (по-подробно вж. пак там).

Всъщност и ситуационният деиксис, и текстовият деиксис (анафората и катафората) са пряко обвързани със специфичната референтност и възможността за идентифициране на обекта – при ситуационния деиксис отношението е *тук-сега-аз виждам, чувам нещо*, а текстовият деиксис се основава на отношението на кореферентност между местоимението и името, назоваващо референта в текста (Ницолова/Nitsolova 1986: 108–112).

От морфосинтактична гледна точка показателното местоимение *този* в съвременния български език има две основни употреби: субстантивна и адиективна (вж. напр. Иванчев/Ivanchev 1978: 185). В субстантивна употреба *този* се реализира самостоятелно, а в адиективна употреба – като съгласувано определение към съществително име. Въсъщност като детерминатор местоимението функционира във втория случай – когато е съгласувано определение към съществително име.

По отношение и на двата детерминатора се установяват едни и същи семантични особености (които съвпадат например със семантичните особености на английските детерминатори *the* и *this*). При един съпоставителен

анализ между определителния член и показателното местоимение изпъкват следните главни семантични особености:

1. И двата детерминатора могат да се използват и да бъдат взаимозаменяеми при ситуационен деиксис (подобно на ситуацията в английски), срв.:

(2)							
	<table border="1"> <tr> <td><i>Виждаш ли птица <u>ТА</u> на дървото?</i></td> <td>~ <i>Виждаш ли <u>ТАЗИ</u> птица на дървото?</i></td> </tr> <tr> <td colspan="2">(Срв. с англ.: <i>Do you see <u>THE</u> bird on the tree? ~ Do you see <u>THAT</u> bird on the tree?</i>)</td> </tr> <tr> <td>(вж. напр. Quirk 2011: 78)</td> <td></td> </tr> </table>	<i>Виждаш ли птица <u>ТА</u> на дървото?</i>	~ <i>Виждаш ли <u>ТАЗИ</u> птица на дървото?</i>	(Срв. с англ.: <i>Do you see <u>THE</u> bird on the tree? ~ Do you see <u>THAT</u> bird on the tree?</i>)		(вж. напр. Quirk 2011: 78)	
<i>Виждаш ли птица <u>ТА</u> на дървото?</i>	~ <i>Виждаш ли <u>ТАЗИ</u> птица на дървото?</i>						
(Срв. с англ.: <i>Do you see <u>THE</u> bird on the tree? ~ Do you see <u>THAT</u> bird on the tree?</i>)							
(вж. напр. Quirk 2011: 78)							

Св. Иванчев също обръща внимание, че в български „Членът може да се свърже с пряко показване“ (Иванчев/Ivanchev 1978: 184).

2. И двата детерминатора могат да се използват и да бъдат взаимозаменяеми при текстов деиксис (и при анафора, и при катафора), срв.:

(3)							
	<table border="1"> <tr> <td>А. <i>По улицата вървеше (една) жена.</i></td> <td>→ <i>Жена <u>ТА</u> беше млада и самоуверена.</i></td> </tr> <tr> <td></td> <td>→ <i><u>ТАЗИ</u> жена беше млада и самоуверена.</i></td> </tr> <tr> <td>Б. <i>В главата ми се върти (една) натрапчива мисъл: ще се наложи да я излъжа.</i></td> <td>→ <i>Мисъл <u>ТА</u> (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.</i> → <i><u>ТАЗИ</u> мисъл (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.</i></td> </tr> </table>	А. <i>По улицата вървеше (една) жена.</i>	→ <i>Жена <u>ТА</u> беше млада и самоуверена.</i>		→ <i><u>ТАЗИ</u> жена беше млада и самоуверена.</i>	Б. <i>В главата ми се върти (една) натрапчива мисъл: ще се наложи да я излъжа.</i>	→ <i>Мисъл <u>ТА</u> (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.</i> → <i><u>ТАЗИ</u> мисъл (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.</i>
А. <i>По улицата вървеше (една) жена.</i>	→ <i>Жена <u>ТА</u> беше млада и самоуверена.</i>						
	→ <i><u>ТАЗИ</u> жена беше млада и самоуверена.</i>						
Б. <i>В главата ми се върти (една) натрапчива мисъл: ще се наложи да я излъжа.</i>	→ <i>Мисъл <u>ТА</u> (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.</i> → <i><u>ТАЗИ</u> мисъл (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.</i>						

Както е видно от примерите, и при двете основни употреби двата детерминатора успешно се конкурират. Още по-важното обаче е, че в тези употреби те също така взаимно се изключват, срв.:

(4)	
	* <i>Виждаш ли <u>ТАЗИ</u> птица <u>ТА</u> на дървото?</i>
	* <i><u>ТАЗИ</u> жена <u>ТА</u> беше млада и самоуверена.</i>

* <u>ТАЗИ</u> мисъл <u>ТА</u> (в главата ми), че ще се наложи да я излъжа, ме плаши.
--

Важно е също така да се отбележи, че при анафора в конкуренцията между двата детерминатора се включват и третоличните местоимения (които са заместващи думи и чиято основна употреба е анафоричната (Ницолова/Nitsolova 1986: 38). При анафора третоличното местоимение е средство за кореферентност (пак там) и затова то влиза и в отношение на допълнителна дистрибуция с определителния член и показателното местоимение *този*, срв.:

(5)	
	<p>Виждаш ли птица<u>ТА</u> / <u>ТАЗИ</u> птица / (една птица хей там) на дървото?</p> <p><u>Птицата</u> / <u>Тази</u> птица / <u>Тя</u> е много рядка и затова е защитен вид.</p>

Семантичното сходство и взаимната обвързаност между определителния член и показателното местоимение в българския език не могат да представяват изненада. В действителност членът по своята генетична същност е показателно местоимение – развил се е от старото показателно местоимение *тъ, та, то* в слаба (т.е. клитична) позиция. То се е намирало след името, към което се е отнасяло, а в именната фраза винаги е заемало второто място (ГСБКЕ/GSBKE 1983а: 117). Това архаично правило (известно като закон на Вакернагел) е валидно и до днес в българския език³. Св. Иванчев правилно отбелязва, че определителният член е поел анафоричната, но е запазил и деиктичната функция на показателното местоимение, от което е произлязъл, разбира се, развивайки наред с това и нови функции (Иванчев/Ivanchev 1978: 184–185).

Между определителния член и показателното местоимение *този* в ролята им на специфициращи детерминатори се регистрира една съществена разлика по отношение на външната им форма: докато определителният член функционира като морфема, показателното местоимение е самостоятелна дума, изпълняваща службата на съгласувано определение към съществителното име в именната фраза. Това различие съвсем естествено води и до разлика по отношение на синтактичното реализиране на детерминаторите в именната фраза. Членната морфема се прилепва към края на съществителното име или към края на прилагателното (най-общо казано), което е във функцията на съгласувано определение към съответното съществително. Когато съгласуваните определения са няколко на брой, всички те застават пред името, а членната морфема задължително се присъединява към първото от тях; в именната фраза определеност с помощта на определителния член се маркира само веднъж – върху първото от съгласуваните определе-

ния (прилагателни). Показателното местоимение като самостоятелна дума в ролята на съгласувано определение застава непосредствено пред съществителното име или на първо място в именната фраза, когато в нея има няколко съгласувани определения (т.е. пред първото прилагателно).

По отношение на английския език вече беше обърнато внимание на категоричната забрана два детерминатора за определеност да се отнасят към едно и също съществително име, защото взаимно се изключват.

В български се наблюдава същото явление. При изпълнението на една и съща функция и изразяването на една и съща семантика определителният член⁴ и показателното местоимение взаимно се изключват (не е необходимо един и същ обект да бъде посочван и идентифициран два пъти)⁵.

Общото в семантиката на двата детерминатора налага две фундаментални рестрикции по отношение на тяхната дистрибуция:

1. Забранена е едновременната употреба на двата маркера за определеност в рамките на една именна фраза⁶ (т.е. към едно и също съществително име / към един и същ референт), срв. (4).

2. Забранена е неколкочестната употреба на един и същ маркер за определеност в рамките на една именна фраза (т.е. към едно и също съществително име / към един и същ референт), включително и в случаите, когато към него са отнесени няколко съгласувани определения, срв.:

(6)		
	А.	<i>Жената → *младата самоуверена(та) жената</i>
	Б.	<i>Тази млада жена → *тази млада тази самоуверена тази жена⁷</i>

Оказва се обаче, в съвременния български език свободно и пълноправно функционират конструкции, които се намират в противоречие и с двете рестрикции и в този смисъл би трябвало да представляват нарушение на описаните по-горе граматични закономерности, срв.:

(7)		
	А.	<i>Струва ми се, че ТОВА синьоТО шалче много ще ти подхожда.</i>
	Б.	<i>Утре ще си обуя новиТЕ топлиТЕ ботушки.</i>

Макар и изключени на теоретично ниво, детерминирани именни фрази, съдържащи в себе си както едновременно и двата детерминатора за определеност, така и неколкочестно употребен един и същ детерминатор за определеност, на практика действат в езика и притежават реална комуникативна сила. Тъй като присъствието на два детерминатора е факултативно и тези употреби се намират единствено във връзка с комуникативните намерения на автора на изказването, подобни конструкции са характерни най-вече за разговорната реч.

В представеното тук изследване на анализ ще бъдат подложени конструкции от първия тип, а тези от втория тип (с неколккратно употребен един и същ маркер за определеност) ще бъдат обект на бъдещо проучване.

По отношение на случаите на едновременна употреба на два сходни детерминатора за определеност (в нарушение на описаните вече забрани), твърде вероятна изглежда интерпретацията за съществуването и изразяването на някаква семантична разлика между двата елемента. Тоест би трябвало да съществуват поне две различни значения, които да могат да се припишат съответно на всеки от детерминаторите.

Важен езиков факт е, че сред индоевропейските езици се откриват такива, в които двойното маркиране на определеност не е факултативно, а се реализира като задължителен морфосинтактичен механизъм. От този тип са северногерманските езици – шведски, датски, норвежки, фарьорски.

Например в норвежки има два типа определителен член – определителен член на съществителното име и определителен член на прилагателното име (вж. напр. Бучуковска/Buchukovska 2010: 20). Определителният член на съществителното име представлява морфема, която се добавя към името (подобно на българската членна морфема) – специалистите го наричат „определителен суфикс“ (вж. напр. Julien 2003; La Cara 2011). Определителният член на прилагателното име е предпоставен спрямо името и е самостоятелна дума (подобно на английския определителен член) (вж. напр. Бучуковска/Buchukovska 2010; Julien 2003; La Cara 2011). В именна фраза с прилагателно име се запазват и членът на съществителното име, и членът на прилагателното име, срв. (8).

(8)	
	<i>Den gamle mannen satt alene.</i> → ‘Старият човек седеше сам.’
	(Бучуковска/Buchukovska 2010: 25)

А. Бучуковска уточнява, че в тези случаи се говори за „двойно членуване“ или се приема още, че съществителното име е свръхопределено (Бучуковска/Buchukovska 2010: 20–25).

Някои изследователи обясняват явлението „двойно маркиране на определеност“ в северногерманските езици на базата на хипотезата, че посредством двата детерминатора се изразяват семантични различия, т.е. че задължителното присъствие едновременно на определителния суфикс (към съществителното име) и на определителния член (към прилагателното име) всъщност се дължи на семантични, а не на морфосинтактични фактори (вж. напр. Julien 2003; La Cara 2011).

Според Ла Кара двата маркера – членът и суфиксът – носят различна по вид семантична информация и следователно двойното маркиране насочва към минимум две значения (La Cara 2011: 82). Когато присъстват и двата

маркера, двете значения, които са налице, са следните: 1) специфична референтност (от члена на прилагателното име) и 2) познатост (от определителния суфикс на съществителното). На практика Ла Кара раздробява традиционно обединената семантика на детерминатора за определеност (който съдържа в себе си специфична референтност, т.е. конкретност, но също и познатост) на две и я разпределя между двата специфициращи детерминатора (по подр. вж. La Cara 2011).

Гледната точка на Ла Кара може да бъде отнесена и към българските именни фрази, съдържащи двата различни детерминатора за определеност, и да се допусне, че подобна проява е повлияна от семантични (а както ще се окаже, и от прагматични) фактори.

Случаите, в които двата български детерминатора са взаимозаменяеми или взаимно изключващи се, са ситуационен и текстов деиксис – в тях е налице единично маркиране на определеност. Но каква е семантичната разлика между конструкциите с единично маркиране на определеност (т.е. посредством един детерминатор) и конструкциите с двойно маркиране на определеност (в случая – посредством два различни детерминатора)?

Механизмите, които действат в български при конструкциите с единично маркиране на определеност и при конструкциите с двойно маркиране на определеност, са следните:

1) При единичното маркиране на определеност – и при ситуационния деиксис, и при текстовия деиксис (особено ясно това личи при анафората) – е налице „движение“ (на мисълта) от непознатост (споменат за първи път непознат обект) към познатост (изразяване на кореферентна връзка с този първоначално непознат обект), срв.:

(9)			
	<i>По улицата вървеше (една) жена.</i>	→ Жена ТА беше млада и самоуверена. → ТАЗИ жена беше млада и самоуверена.	~ Тя беше млада и самоуверена. ~ Тя беше млада и самоуверена.

При това движение (от непознатост към познатост) двойното маркиране е блокирано. Защото, както вече беше споменато, е безсмислено един и същ обект да бъде посочван и идентифициран два пъти. Това обстоятелство би проличало още по-ясно, ако се приложи правилото за субституцията, срв.:

(10)	
	*[ТАЗИ] [женаТА] беше млада и самоуверена. ~ *[ТЯ] [ТЯ] беше млада и самоуверена.

2) При двойното маркиране на определеност „движението“ (на мисълта) е различно – от познатост отново към познатост, т.е. познатият обект става, образно казано, „двойно познат“, срв. (7).

Когато се анализират конструкции с двойно маркиране на определеност, е изключително важно да се държи сметка кой от двата детерминатора е избран да бъде втори определител, тъй като в зависимост от това се изразява и различна семантика. Говорещото лице си запазва правото да избере втория определител така, че да може много точно да изрази това, което има предвид, и при този избор действат предимно прагматични фактори. За постигането на семантичното нюансиране от изключителна важност е и ролята на интонацията.

С цел семантичните разлики да бъдат по-ясно илюстрирани, а и с оглед на ограниченията относно обема на текста, разглежданите примери са представени в рамките на една съпоставителна таблица (вж. таблица 1).

Таблица 1. Примери с единично и двойно маркиране на определеност

„Единично“ познат обект	„Двойно познат“ обект чрез добавен определителен член	„Двойно познат“ обект чрез добавено показателно местоимение
А) Струва ми се, че ТОВА синьо шалче много ще ти подхожда.	Струва ми се, че това синьо ТО шалче много ще ти подхожда.	xxx
Б) Струва ми се, че синьо ТО шалче много ще ти подхожда.	xxx	Струва ми се, че ТОВА синьото то шалче много ще ти подхожда.
В) Къде е стара ТА бабина дантелена покривка?	xxx	Къде е ТАЗИ старата та бабина дантелена покривка?
Г) Къде е ТАЗИ стара бабина дантелена покривка?	Къде е тази старата ТА бабина дантелена покривка?	xxx
Д) Тво ЯТ (мъж) за нищо не става!	xxx	ТОЗИ тво ят (мъж) за нищо не става!
Е) Изучаването на езиките на ТЕЗИ различни народи, както и отсъствието на каквото и да било поли-	Изучаването на езиките на различни ТЕ тези народи, както и отсъствието на каквото и да било поли-	xxx

<p>тическо или религи- озно предубеждение [...].</p>	<p>тическо или религи- озно предубеждение [...].⁸</p>	
<p>Ж)⁹ Реши през събота- тата да разчисти по- лиците, затова в съ- щиЯ ден облече джинси и една прес- тилка, влезе в библио- теката и започна да оглежда пълния безпо- рядък.</p> <p>Срв. още: Когато субсидията е предварително фикси- рана, величината на субсидията, прило- жима за деня, в който е била подадена мол- бата ще бъде кориги- рана на базата на: (а) разликата между це- левата цена, валидна на ТОЗИ същи ден, и тази, която е валидна за деня, в който е ин- дентифицирано се- мето в маслбойната [...].</p>	<p>xxx</p>	<p>В същия ТОЗИ ден Иван Багрянов със- тавя ново правителс- тво и обявява „неут- ралитет“. / В ТОЗИ същиЯ ден се полу- чила вестта за смъртта на Тиберий и те и техните прия- тели едва не полудели от радост при ми- сълта, че сега ще се спасят.</p>
<p>З) Няма да говориш за тези глезльовци в съ- щиЯ ден, в който си споменал моето име – казваше той.</p>	<p>xxx</p>	<p>Няма да говориш за тези глезльовци в съ- щия ТОЗИ ден, в който си споменал мо- ето име – казваше той.¹⁰</p> <p>Срв. още: Няма да говориш за тези глезльовци в ТОЗИ същия ден, в който си споменал мо- ето име – казваше той.</p>

В таблица 1 А) е наличен един детерминатор за определеност – показателното местоимение *това*, което изпълнява ролята си на посочваща дума в ситуационен деиксис по отношение на конкретен предмет (конкретно шалче – семантиката е конкретност), като едновременно с това реализира и прагматичната задача насочване на вниманието на събеседника (към този конкретен обект). Когато към същата именна фраза се добави втори детерминатор – определителният член *-то*, той добавя семантиката познатост, като наред с това е възможно, с помощта на интонацията, да се постави и емфаза върху съгласуваното определение *синьото*.¹¹

Важно е да се отбележи, че именните фрази с два детерминатора са съставени от нееднородни съгласувани определения, поясняващи съществителното име по различен начин, и затова между тях не се поставя запетая (т.е. пауза при изговор), а поставянето на съюза *и* е невъзможно. И все пак в някои случаи би могло да се допусне отделянето на второто съгласувано определение посредством запетая или пък неговото обособяване, но тогава ще се промени смисълът на изказването, срв. напр.:

*Струва ми се, че **това**, синьо**ТО** шалче много ще ти подхожда.*

*Струва ми се, че **това** шалче, синьо**ТО**, много ще ти подхожда.*

В първия случай определението *синьото* след запетаята ще се превърне в уточняващо, конкретизиращо *това* (срв. *това, синьото*, а не напр. *зеленото шалче*, т.е. ще има подчертано противопоставяне между различни шалчета). Като обособено определение прилагателното *синьото* би получило по-голяма смислова натовареност, т.е. върху него ще бъде поставено логическо ударение. Въз основа на горните разсъждения тук ще повторим твърдението, че е изцяло право на говорещия да реши дали да постави, или да не постави интонационни паузи.

В таблица 1 Б) като изходна конструкция за маркиране на познатия обект се предлага именната фраза само с определителният член *-то* (*синьото*). Този детерминатор маркира типичната за специфициращите детерминатори двойна семантика: конкретност и познатост. Появата на втория детерминатор *това* изпълнява прагматичната задача насочване на вниманието на събеседника към конкретния обект.

В таблица 1 В) самостоятелно употребеният детерминатор член *-та* маркира определеност, т.е. обозначава конкретен и познат обект. Вторият детерминатор (*тази*), който се появява в съответстващата конструкция с двойно маркиране на определеност, носи своята деиктична семантика, но в този случай не може да се говори за ситуационен деиксис, защото обектът не е в полето на видимост на събеседниците (въпросителната дума *къде* изключва пряко посочване), а е в полето на мисълта. По тази причина неговата прагматична цел вече не е насочване на вниманието, а привличане на вниманието на слушащия (т.е. насочване на мисълта). Определителният член запазва семантиката си, включваща двата компонента: специфична референтност (т.е. конкретност) и познатост.

В таблица 1 Г) там, където присъства само един детерминатор – показателното местоимение *тази*, остава в сила констатацията, че не може да се говори за ситуационен деиксис (за пряко посочване), т.е. за насочване на вниманието на слушащия, тъй като обектът не е в ползрението на събеседниците. Прагматичната задача отново е привличане на вниманието. От базовите значения на определеността тук показателното местоимение изразява конкретност (става дума за точно определена покривка). Добавянето на втория детерминатор – определителния член *-та*, привнася семантиката познатост (защото специфичната референция, т.е. семантиката конкретност, е поета вече от показателното местоимение). Наред с това обаче членът може да изпълнява прагматичната задача поставяне на емфаза върху съответното определение с цел да го подчертае, да го открие и така допълнително да привлече вниманието към тази характеристика на покривката.

В таблица 1 Д) в именната фраза с един детерминатор (определителния член *-ят*) се маркира определеност (т.е. конкретност и познатост). Във варианта с двата детерминатора, където допълнително се появява показателното местоимение *този*, се регистрира много ярко оценъчно отношение, което обикновено носи негативна конотация. Фразата е част от изключително експресивни като тип изказвания, в които с помощта на контекста и на съответната интонация най-често се изразява отрицателно, неодобрително отношение към референта на съществителното име. В случая не може да се говори за някакъв вид деиксис. Появата на местоимението е мотивирана единствено от прагматични фактори, а именно изразяване на емоционално-оценъчно отношение. Тъй като присъствието на *този* в ролята на специфициращ детерминатор, т.е. за означаване на специфична референтност или за означаване на познатост, в конкретния пример изобщо не е необходимо, защото и двете значения се предават от определителния член, неговата функция е да интензифицира емоцията, да увеличи отрицателния заряд. Тоест детерминаторът *този* тук може да бъде възприеман като експресивен лексикален елемент.¹²

В таблица 1 Е) във фразата с един детерминатор е налично показателното местоимение *тези*, което съвсем очевидно изпълнява анафорична функция: осъществява кореферентна връзка със споменат преди това обект – отпраща към *народи*, за които вече е станало дума по-рано в текста.

Конструкцията, в която се е появил допълнително и определителният член (*различните тези народи*), е инверсирана, при което се създават условия за натрупване на два детерминатора.¹³ Както е известно, инверсията е преднамерена промяна в словоред, която се осъществява с „определени ритмични или стилистични цели“ (ГСБКЕ 1983б/GSBKE 1983а: 279).

С промяната на обективния словоред и появата на определителния член (който поема маркирането на определеността с нейните два компонента) се променя и задачата на показателното местоимение – то вече не е във функцията на анафора, а подчертава, интензифицира значението на прилагател-

ното *различните*. Наблюдава се обаче и допълнителен ефект, който се дължи именно на инверсията на словоред: добавянето на излишния детерминатор *тези* не създава усещане за претрупаност на фразата или за нарушаващ граматичните норми словоред. Обратно, благодарение на инверсията се създава усещане за ритмичност, дори и за поетичност, т.е. създават се условия за художествено въздействие на фразата.

Установяват се и друг тип прояви на *този* като интензификатор. Например в таблица 1 Ж) в първите две именни фрази самостоятелно употребените детерминатори (определителният член и показателното местоимение) изпълняват анафорична функция – реферират към споменат по-рано някакъв ден. В конструкциите с двойно маркиране на определеност присъствието на детерминатора *този* не е необходимо, тъй като не носи никаква допълнителна семантика. Любопитно е, че именно защото не е задължителен (или пък специално нужен) член на именната фраза, местоимението може да „се движи“ свободно в нейните рамки, и то не в резултат на някаква целенасочена словоредна промяна, каквато се открива при инверсията.

Липсата на рестрикции относно местоположението на показателното местоимение в рамките на фразата, неговото „свободно движение“ и запазването на членната морфема при съгласуването на определението в съответствие със закона на Вакернагел са показатели за това, че местоимението не е част от фразата. Може да бъде интерпретирано като (до известна степен) десемантизиран елемент с емфатична функция, тип интензификатор, който не допринася за уточняване на семантиката, но служи за придаване на допълнителна сила на друг елемент, в случая на прилагателното *същия*. Такъв тип комбинации от маркери за определеност могат да бъдат квалифицирани като „плеоназъм на детерминатори“¹⁴ с цел поставяне на акцент върху детерминираното име.

Подобно е поведението на показателното местоимение и в таблица 1 З). Във фразата с двата детерминатора, където се появява и *този*, отново има излишък на детерминатори. Що се отнася до фразата само с определителния член *-я*, то тук за пореден път е налице текстов деиксис, но вече става дума за катафора, тоест функцията на члена е катафорична, а не анафорична.

Заклучение

В български двойното маркиране на определеност е факултативно и се реализира единствено във връзка с комуникативните цели на говорещия. Конструкциите от този тип са особено предпочитани в разговорната реч.

При едновременната употреба на двата детерминатора за определеност семантиката на всеки от тях зависи от конкретния контекст. Всеки един от детерминаторите притежава способността да нюансира семантиката на цялата фраза.

От изключителна важност за точността на анализа е „изходната конструкция“ (тази, която съдържа един детерминатор). Защото от това кой от

детерминаторите се появява допълнително, ще зависи и новопривнесеното значение. При анализирането на езиковия материал трябва да се има предвид и важната роля на словореда – промяната в обективния словоред може да бъде предпоставка за въвеждането на двата детерминатора. Изключително важна е и ролята на интонацията, която допълнително може да способства за постигането на желания ефект.

Към българските конструкции с двойно маркиране на определеност посредством два детерминатора може да бъде приложен подходът, предлаган за северногерманските езици (където двойната маркираност на определеност е задължителен морфосинтактичен механизъм). Идеята е, че двата маркера за определеност присъстват едновременно, за да могат да бъдат изразени семантични различия. Например обединената семантика на определеността може да бъде разделена на два семантични компонента, а именно на специфична референтност (т.е. конкретност) и на идентифицираност (т.е. познатост), които да се „поделят“ между двата детерминатора. В българския случай към семантичните фактори се добавят и прагматични.

Българският определителен член по-често маркира определеността като едно цяло, включващо в себе си и двата компонента: конкретност и познатост. Ако му се наложи в една именна фраза да „дели“ споменатите по-горе семантични характеристики с показателното местоимение, за себе си запазва познатостта. Освен това членът може да функционира и като емфатичен елемент.

Показателното местоимение *този* в своята традиционно деиктична функция също обединява в себе си компонентите конкретност и познатост, но може да бъде натоварено и с прагматичните задачи насочване на вниманието и привличане на вниманието на събеседника. Когато се налага характеристиките на определеността да се разпределят между него и определителния член, то обозначава характеристиката конкретност. Типично за него е също така да маркира ярко емоционално-оценъчно отношение, както и да интензифицира емоцията или качеството на своето определяемо. Показателното местоимение, подобно на члена, може да изпълнява и емфатична функция – например при т.нар. „плеоназъм на детерминатори“.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Преводът е мой (К.Х.).

² Тук не се вземат под внимание специалните случаи на генерична употреба на двата детерминатора.

³ За енклитичната същност на определителния член и подчиняването му на закона за индоевропейската енклитика вж. също у Ив. Гълъбов (Гълъбов/Galabov 1986: 282–329).

⁴ Тъй като научното наблюдение се осъществява в типологичен аспект, в текста ще се дава предимство на термина *определителен член* (срв. *article*) за сметка на термина *членна морфема*.

⁵ Това тяхно поведение е в съответствие с дефиницията на Драйър за детерминаторите.

⁶ Под *именна фраза* се има предвид атрибутивно словосъчетание с главен елемент съществително име, към което може да бъде отнесено съгласувано определение или поредица от съгласувани еднородни и/или нееднородни определения.

⁷ Подобни описания са важни за типологичните изследвания с цел ясно разграничаване между граматически правилно и граматически неправилно. Освен това, въпреки че за един носител на българския език подобни конструкции – като тези в примера тук или като тези в (4), изглеждат абсурдно, от гледна точка на един чужденец, изучаващ български, те биха били потенциално допустими.

⁸ Примерът е ексцерпиран от Българския национален корпус, а неговият вариант се предлага от автора (К.Х.) за целите на анализа.

⁹ Примерите са ексцерпирани от Българския национален корпус.

¹⁰ Примерът е ексцерпиран от Българския национален корпус, а вариантите се предлагат от автора (К.Х.) за целите на анализа.

¹¹ Тук се открива потвърждение на идеята на Ла Кара за разлагането на значението „определеност“ на два компонента.

¹² На способността на показателното местоимение в комбинация със съществително нарицателно или съществително собствено име да изразява отрицателно отношение, вече е обръщано внимание в българските езиковедски изследвания (вж. напр. Ницолова/Nitsolova 1986; Иванчев/Ivanchev 1978); също така е разглеждана и функцията на някои показателни местоимения, напр. *такъв* и др., като интензификатори (вж. Ницолова/Nitsolova 1986).

¹³ Аналогични са случаите, в които инверсията позволява дублиране на членната морфема – например при конструкции от типа на *земяТА чернаТА* (където съществителното име е в ед.ч.).

¹⁴ Терминът е на Ро Хауге, но той го използва, имайки предвид други прояви на детерминаторите (цит. у Ницолова/Nitsolova 1986: 115).

ИЗТОЧНИЦИ / SOURCES

Български национален корпус // *Balgarski natsionalen korpus*. <http://search.dcl.bas.bg/>. //

ЛИТЕРАТУРА

Бучуковска 2010: *Бучуковска, А.* Норвежка граматика. Велико Търново, ПИК.
ГСБКЕ 1983а: Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология. *Стоянов, Ст.* (гл. ред.) София, Издателство на Българската академия на науките.

ГСБКЕ 1983б: Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис. *Попов, К.* (гл. ред.) София, Издателство на Българската академия на науките.

Гълъбов 1986: *Гълъбов, Ив.* За члена в български език. – В: С. Иванчев, М. Младенов, Хр. Холиолчев (съст.). *Избрани трудове по езикознание*. София, Наука и изкуство, с. 282–329.

- Иванчев 1978: *Иванчев, Св.* Приноси в българското и славянското езикознание. София, Наука и изкуство.
- Ницолова 1986: *Ницолова, Р.* Българските местоимения. София, Наука и изкуство.
- Crystal 1985: *Crystal, D.* A dictionary of linguistics and phonetics, second edition. Oxford, Basil Blackwell.
- Dryer 2007: *Dryer, M.* Noun phrase structure. – In: Timothy Shopen (ed.). *Language typology and syntactic description*, second edition. Volume II, pp. 151–205. New York, Cambridge University Press.
- Fay 1990: *Fay, R.* (Ed.) Collins Cobuild English Grammar. Collins.
- Julien 2003: *Julien, M.* Double definiteness in Scandinavian. <<https://pdfs.semantic-scholar.org/2932/eb00451a5e52f72009ecf24f0289933b6370.pdf>> [28.10.2024].
- La Cara 2011: *La Cara, N.* A Definite Problem: The Morphosyntax of Double Definiteness in Swedish. <<https://escholarship.org/uc/item/90m74985>> [28.10.2024].
- Lyons 1977: *Lyons, J.* Semantics. Cambridge, Cambridge University Press.
- Quirk 2011: *Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik.* A Comprehensive grammar of the English language. Pearson.

REFERENCES

- Buchukovska 2010: *Buchukovska, A.* Norvezhka gramatika. Veliko Tarnovo, PIK.
- Crystal 1985: *Crystal, D.* A dictionary of linguistics and phonetics, second edition. Oxford, Basil Blackwell.
- Dryer 2007: *Dryer, M.* Noun phrase structure. – In: Timothy Shopen (ed.). *Language typology and syntactic description*, second edition. Volume II, pp. 151–205. New York, Cambridge University Press.
- Fay 1990: *Fay, R.* (Ed.) Collins Cobuild English Grammar. Collins.
- Galabov 1986: *Galabov, Iv.* Za chlena v balgarski ezik. – In: S. Ivanchev, M. Mladenov, Hr. Holiolchev (sast.). *Izbrani trudove po ezikoznanie*. Sofia, Nauka i izkustvo, s. 282–329.
- GSBKE 1983a: *Tilkov, D.* (gl. red.). Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- GSBKE 1983b: *Tilkov, D.* (gl. red.). Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom III. Sintaksis. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Ivanchev 1978: *Ivanchev, Sv.* Prinosi v balgarskoto i slavyanskoto ezikoznanie. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Julien 2003: *Julien, M.* Double definiteness in Scandinavian. <<https://pdfs.semantic-scholar.org/2932/eb00451a5e52f72009ecf24f0289933b6370.pdf>> [28.10.2024].
- La Cara 2011: *La Cara, N.* A Definite Problem: The Morphosyntax of Double Definiteness in Swedish. <<https://escholarship.org/uc/item/90m74985>> [28.10.2024].
- Lyons 1977: *Lyons, J.* Semantics. Cambridge, Cambridge University Press.

Nitsolova 1986: *Nitsolova, R. Balgarskite mestoimeniya*. Sofia, Nauka i izkustvo.
Quirk 2011: *Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. A Comprehensive grammar of the English language*. Pearson.

✉ Гл. ас. д-р Красимира Хаджиева
Катедра по български език, Филологически факултет
Югозападен университет „Неофит Рилски“
Ул. „Иван Михайлов“ 66, 2700 Благоевград, България

✉ *Assist. Prof. Dr. Krasimira Hadzhieva*
Department of Bulgarian Language, Faculty of Philology
South-West University Neofit Rilski
66 Ivan Mihaylov St, 2700 Blagoevgrad, Bulgaria